

prof.dr. S.G. van der Lecq

ALLES HEEFT ZIJN TIJD

Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Pensioenmarkten, aan de Faculteit der Economische Wetenschappen en Bedrijfskunde van de Vrije Universiteit Amsterdam op 15 juni 2017.

ALLES HEEFT ZIJN TIJD

Meneer de rector magnificus,

Leden van het College van Bestuur van de Vrije Universiteit Amsterdam,

Meneer de decaan van de Faculteit der Economische en Bedrijfswetenschappen,

Collega's en studenten,

Dames en heren,

I. Inleiding¹

Bij de aanvaarding van mijn leerstoel aan deze universiteit, die vrij is van kerk en staat (Van Deursen, 2005:20), neem ik de vrijheid om mijn rede te beginnen met het aanhalen van Qohelet. Qohelet leefde in de derde eeuw voor Christus. Hij was “een intellectueel, iemand die ondervroeg en luisterde”, een zoeker (Drijvers en Hawinkels, 1978:157). Daarmee doet hij denken aan de wetenschappers van vandaag. Maar bovenal was hij een wijze, die velen voorging. Daarom wordt hij - sinds Luther - de Prediker genoemd (Drijvers en Hawinkels, 1978:153).

In de aanloop naar deze feestelijke dag, bemerkte ik dat velen van u het citaat uit Prediker 3 herkenden: “*Alles heeft zijn uur en ieder ding onder de hemel zijn tijd*” (Prediker 3:1). Meestal wordt dit citaat gebezigd om mensen tot geduld te manen: wacht maar af, het komt goed, alles heeft zijn tijd. En dat kan heel wijs zijn.

Maar er is ook een omgekeerde benadering mogelijk: als alles zijn tijd heeft, wat is tijd dan eigenlijk? Is tijd iets kwantitatiefs, waar je meer of minder van kunt hebben, in korte of langer perioden? Ja, in zekere zin wel - en we kunnen tijd zelfs meten. Voor sporters is het meten van minieme tijdverschillen heel belangrijk en voor pensioenfondsen zijn perioden tot wel zeventig jaar of langer relevant. Ik ga hier straks wat dieper op in.

¹ De tekst van deze rede is afgesloten op 28 mei 2017.

Tegelijk doet de uitspraak van de Prediker vermoeden dat elk moment van de tijd uniek is. Als alles zijn tijd heeft, heeft elk moment een eigen kwaliteit. In de Westerse wereld zijn soms de kwaliteit van tijd een beetje uit het oog verloren. Tijdlezers zoals astrologen zijn gemarginaliseerd en trendwatchers en futurologen worden slechts beperkt serieus genomen. Vandaag wil ik wél met u stilstaan, in dit moment in de tijd, bij de kwaliteit van de tijd.

Wellicht zijn er onder u bijbelvaste mensen, die denken: de Prediker heeft nog meer gezegd over tijd. Hij heeft ook gezegd dat alles wat geweest is, weer zal zijn, dat wat gedaan is, weer gedaan zal worden, en dat er niets nieuws is onder de zon (Prediker 1:9). Daaraan voegde hij overigens toe dat hij dit allemaal “onuitsprekelijk vermoeiend” vond (Prediker 1:8) en daar kan ik me veel bij voorstellen. Is de tijd een cirkel, zoals in het samsara van de hindoes en de boeddhisten? Maken we pendulebewegingen, zoals van regulering naar deregulering en weer terug? Dat zou inderdaad onuitsprekelijk vermoeiend zijn. Of gaan we uiteindelijk toch vooruit, met trends en fluctuaties rondom trends, zoals in de groei modellen van moderne economen? Zien we patronen in al dat zwoegen en dat “aftobben onder de zon”? Dat zijn grote vragen, die vanmiddag niet allemaal worden beantwoord. Maar ze helpen ons wel om goed te kijken, zoals wijze mensen dat proberen te doen.

II. Tijd in economische modellen

Laten we nu eens zien hoe economen omgaan met tijd. Zoals ik al aangaf, zijn daar grofweg twee benaderingen voor: de kwantitatieve en de kwalitatieve.

In de kwantitatieve benadering van tijd, zijn er markten die al dan niet tot een evenwicht komen. In een evenwicht hebben alle vragers en alle aanbieders zaken kunnen doen tegen prijzen die zijn acceptabel vonden. Dit kan alleen als er heel veel informatie beschikbaar is, het liefst bij een centrale partij die het overzicht heeft, en die vervolgens snel gaat rekenen en iedereen de uitslag geeft. Als het handelen zelf dan niet al te veel kost, kan de markt snel geruimd worden. (Van der Lecq, 1998, §2.2.1) U hoort het al, dit gaat wel over een model, maar niet echt over de werkelijkheid. En juist doordat die werkelijkheid anders is, met kosten voor handel en beperkte informatie, is er een rol voor geld (Van der Lecq, 1998, H2).

De tijd zelf is nog steeds kwantitatief. We noemen dit Newtoniaanse tijd, of logische tijd. Newtoniaanse modellen zien de wereld als een hele grote machine en tijd is nodig om de

machine tot goede uitkomsten te laten komen. Logische tijd is ruimtelijk: je kunt er doorheen bewegen, vooruit en achteruit. Tijd is dus omkeerbaar in deze modellen. Alles wat gedaan is, kan men terugdraaien. De tijd zelf stroomt op een manier die onafhankelijk is van wat in die tijd gebeurt (Van der Lecq, 1998:51).

Heel anders is de historische tijd, ook wel de subjectieve of realistische tijd genoemd. Hier is de tijd afhankelijk van wat daarin gebeurt. Elk moment heeft een eigen kwaliteit. In deze wereld is er geen volledige informatie. Door gebeurtenissen ontstaan er kennis en inzicht, en doen mensen ervaringen op, waardoor ze voor altijd anders zijn. Verwachtingen komen zelden uit, want tegen die tijd is de wereld weer anders. Voor de statistici onder u, we hebben het hier over non-ergodiciteit². De kansverdeling van wat kan gaan gebeuren, is afhankelijk van de initiële situatie. Padafhankelijkheid is het gevolg, oftewel de historie doet ertoe. Daardoor is elk moment uniek qua situatie en qua mogelijkheden voor de toekomst. Historische tijd gaat uit van een ontwikkelingsproces. In een wereld met historische tijd is er een wezenlijke rol voor geld weggelegd (Van der Lecq, 1998, §2.4.3). Geld als oppotmiddel kan helpen de tijd te overbruggen, van de situatie in het heden waarin we niet alles weten, naar situaties in de toekomst, waarvan we nog minder weten. Het leven na de pensionering is zo'n situatie.

III. Pensioenmarkten

Zoals ik in mijn eerste oratie uiteen heb gezet, kent de pensioensector vele markten, waarin tussenschakels in de productiekolom worden gerealiseerd via situaties van vraag en aanbod (Van der Lecq, 2009). De markten voor diverse vermogenstitels zijn de bekendste pensioenmarkten. Simpel gezegd zijn de pensioenbeleggers, zoals pensioenfondsen en verzekeraars, de vragers en zijn banken en allerlei soorten bedrijven, de aanbieders.

In deze financiële markten is doorgaans veel informatie beschikbaar, waardoor ervaringen uit het verleden iets kunnen zeggen over de mogelijkheden voor de toekomst. Economen noemen dit risico: de kansverdeling is bekend.

² A stochastic system is called ergodic if it tends in probability to a limiting form that is independent of the initial conditions. Breakdown of ergodicity gives rise to path dependence. When path dependence occurs, "history matters". (Palgrave via <http://horst.qfl-berlin.de/sites/files/u2/Palgrave.pdf> d.d. 21-05-2017)

Sinds de financiële crisis is echter ook bekend dat het faliekant anders kan lopen, tot aan situaties die weinigen ooit voor mogelijk hadden gehouden. Economen noemen dit onzekerheid: je weet zelfs niet welke kant het op kán gaan.

Hoewel het besef van onzekerheid inmiddels wel lijkt doorgedrongen, wordt er nog veel gewerkt - en vooral gerekend - met oude modellen en met logische tijd. Dat is de tijd die je kunt omkeren en waarin je kunt doen alsof iets niet is gebeurd. Helaas zien we dan ook dat mensen zich zo gedragen, vooral in de wereld van het vermogensbeheer. De andere kant van de tafel wordt weer zo dom mogelijk gehouden, bonussen worden weer uitgekeerd en als dat niet mag, gaan de vaste salarissen omhoog. 'Business as usual', met de 'usual suspects'.

In een context van transacties, valt dat te begrijpen. Een transactie is iets kortdurends. Beide kanten maken de beste deal en verder delen ze weinig met elkaar. In een context van relaties ligt dat anders. Daarin speelt de historie een rol en die bepaalt de mogelijkheden voor de toekomst. Een relatie kan groeien en bloeien, maar ook kapot gaan of uitdoven.

Pensioenfondsen beseffen inmiddels beter dat zij relaties hebben met hun stakeholders. Dat zijn niet alleen de werkgevers en de vakbonden, maar ook de mensen die uiteindelijk van de pensioenen moeten leven. De recente historie leert dat juist die mensen het niet meer vertrouwen. Er zijn onomkeerbare dingen misgegaan, die het vertrouwen hebben geschonden. Zoals in elke relatie, is er dan een flinke dosis begrip en empathie nodig, plus een geloofwaardige en structurele verandering, om nog te redden wat er te redden valt. De andere kant van de relatie, in dit geval de deelnemers en gepensioneerden, moeten kunnen zien dat hier iets onomkeerbaar is verbeterd. En dat kan alleen in historische tijd, waar informatie beperkt is en meegroeit met de gebeurtenissen.

IV. Evolutie

Zal de pensioensector, en in bredere zin de financiële sector, de stap kunnen maken van de logische tijd naar de historische tijd? Met andere woorden, nemen de partijen hun verantwoordelijkheid voor de gebeurtenissen uit het verleden en gaan ze blijvend en geloofwaardig op een andere manier verder?

In de financiële sector lijkt het antwoord sterk af te hangen van de onderneming of instelling die het betreft. Waar sommigen slechts de minimaal vereiste communicatie richting klanten verzorgen, benutten andere partijen het momentum om een definitieve draai naar anders werken te maken. Dat betreft dan niet alleen ‘de klant centraal’ – voor zover dat overigens überhaupt kan, want er zijn ook aandeelhouders en medewerkers – maar ook een oriëntatie op duurzaamheid, integrale verslaggeving, maatschappelijke dienstverlening en een oriëntatie op de lange termijn. Die lange termijn is voor veel bedrijven relevanter geworden sinds de ontwikkeling van de herziene code corporate governance van 2016, waarin langetermijn-waardecreatie centraal staat. Maar ook investeerders zijn zich in toenemende mate aan het afvragen hoe zij waarde kunnen toevoegen door voor de lange termijn te kiezen. In dat verband is het wereldwijde initiatief Focusing Capital on the Long Term bepaald bemoedigend³. We zien dus zowel een bescheiden evolutie naar nieuwe verdienmodellen, als gedeeltes van markten waar de oude gewoontes weer prevaleren.

Eigenlijk geldt dat ook voor de pensioensector: er zijn vernieuwingen waar te nemen, maar ze zijn nog niet erg diepgaand. Reeds in mijn vorige oratie heb ik betoogd dat de pensioensector nodig moet innoveren. Eerlijk gezegd is die urgentie wat mij betreft alleen maar gegroeid. Dat zal ik toelichten aan de hand van een analogie met de evolutietheorie. Voor een uitgebreidere bespreking verwijs ik naar genoemde eerste oratie (Van der Lecq, 2009:7-9).

In een sterk vereenvoudigde versie van het evolutionaire mechanisme, zijn er drie aspecten te onderscheiden:

1. Het genereren van mutaties. Er zijn innovaties nodig om beter te kunnen inspelen op veranderende omstandigheden. Omdat we in de historische tijd niet weten hoe de toekomst er zoal uit kan zien, is het belang van diverse soorten innovaties groot. Onderzoek waarvan tevoren bekend is wat er uitkomt, is minder kansrijk bij het genereren van mutaties die het goed doen in situaties die we nu nog niet kennen. Daarom moet fundamenteel onderzoek vrij zijn, zonder van te voren bepaalde resultaten. Projectfinanciering is daarmee niet altijd toereikend voor het genereren van mutaties die de overlevingskansen verhogen. Veelal ligt fundamenteel onderzoek ten grondslag aan innovaties. Aangezien fundamenteel onderzoek veelal door de overheid wordt betaald, is hier een belangrijke

³ Zie <http://www.fcltglobal.org/> en het Nederlandse initiatief www.shiftto.org

rol weggelegd voor de overheid. Die moet de goede keuzes maken bij het alloceren van onderzoeksbudgetten. Na de fundamentele onderzoeken, kunnen prototypes worden doorontwikkeld naar praktische toepassingen. Die zijn meer dan eens winstgevend voor het private bedrijfsleven. Daarom zou het logisch zijn dat de opbrengsten van de innovaties weer terugvloeien naar de overheid, die daarvan weer nieuw fundamenteel onderzoek kan betalen (Mazzucato, 2014). Op die manier kunnen overheid en markt elkaar versterken, zonder vermijdbare marktverstoringen.

2. Het overerven van eigenschappen naar volgende generaties. Succesvolle innovaties moeten voortbestaan en daarom moet de bijbehorende kennis worden geborgd. Hiervoor is eerst nodig dat goed wordt gezien wat succesvol is en vervolgens waardoor dit komt. Er moet zorgvuldig worden vastgelegd wat er vernieuwd is en hoe dit werkt. Dat kan ten dele in procedures worden gedocumenteerd, maar zit ten dele in de hoofden van mensen: de taciete kennis. Via relaties wordt dan het succes doorgegeven. Ik noemde het al eerder: relaties werken bij uitstek in historische tijd. In zo'n tijdconcept kan kennis groeien en worden doorgegeven, ook van mens tot mens.
3. Ten slotte is er het meest bekende evolutionaire mechanisme: de selectie. Dit mechanisme bepaalt welke variant overleeft en welke niet. De niet-succesvolle varianten sterven uit en de succesvolle varianten overleven in de veranderde omstandigheden. Dat uitsterven gebeurt op twee niveaus: het niveau van het individu en het niveau van de soort.

Op individueel niveau gaat het om het overleven van sommige individuen, terwijl anderen niet lang genoeg leven om zich te kunnen voortplanten. Hun genencombinaties sterven daardoor uit. We noemen dit de 'survival of the fittest'. In economie-terminen veroveren sommige ondernemingen marktaandeel, terwijl andere failliet gaan of worden overgenomen. Overigens gaat het niet alleen om marktaandeel, maar ook om goede relaties met stakeholders, waardoor ondernemingen beter kunnen overleven dan hun concurrenten. Denk hierbij bijvoorbeeld aan banken of leveranciers, die willen helpen in moeilijke tijden, op basis van een goede relatie. In bredere zin gaat het dus om het passen in de situatie, oftewel wie heeft de beste 'fit'.

Voor dit selectieproces is wel nodig dat de verliezers uit de markt verdwijnen: "Winners need their losers." Bij pensioenfondsen zien we dit gebeuren in het consolidatieproces, waarbij veel fondsen niet meer zijn opgewassen tegen de diverse uitdagingen van de huidige situatie en daarom aansluiting zoeken bij een groter bedrijfstakfonds, een algemeen pensioenfonds of een

verzekeraar. Als zelfstandige entiteit verdwijnen zij dan van de markt en hun ‘eigenheid’ wordt niet meer doorgegeven.

Het tweede selectiemechanisme betreft de overleving van de soort, de zogeheten ‘struggle for survival’. Hier gaat het om de geschiktheid van de soort om te overleven in veranderende omstandigheden. In dit evolutionaire proces sterven soorten uit, als zij zich niet snel genoeg aanpassen. Uitsterven van soorten kan niet ongedaan worden gemaakt. De tijd is niet omkeerbaar.

Dit is precies wat er volgens mij gaande is in de pensioensector in Nederland: als er niet snel genoeg wordt aangepast, verdwijnt de sector. De noodzaak van veranderen is urgent.

V. Evolutionaire mechanismen in de pensioensector

Momenteel zien we de struggle for survival in volle hevigheid plaatsvinden onder pensioenfondsen. Zij staan onder forse evolutionaire druk om als soort te overleven. Daarbij gaat het niet alleen om het verlagen van de uitvoeringskosten, de zogeheten statische efficiëntie, maar vooral om het inspelen op veranderingen in hun omgeving, de zogeheten dynamische efficiëntie.

In de pensioensector gaat die laatste verandering langzaam. De deskundigen Boot en Drijber schreven hun rapporten al in 2007 en de rapporten van de commissie-Frijns en de commissie-Goudswaard zijn ook alweer geruime tijd geleden verschenen, namelijk in 2010. Vooral in die laatste rapporten is de urgentie van veranderingen duidelijk gemaakt. De pensioenmensen onder u herinneren zich de ‘sinking giants’ (Frijns et al, 2010:20) en de figuur van de fundamentele uitruil, waar de misverstanden tussen de fondsen en sommige stakeholders duidelijk stonden ingetekend (Goudswaard et al, 2010:53 fig. 5.1). Toch moest het nog duren tot een SER-advies uit 2015 voordat de bereidheid ontstond om ten minste na te denken over ten minste een nieuw type regeling (SER, 2015). Toen die regeling niet langer alleen interessant was, maar ook uitgewerkt in een prototype (SER, 2016) was het nóg niet voor iedereen evident dat er een innovatie voorlag die wellicht de overlevingskans voor de soort – de Nederlandse pensioenfondsen – zou verhogen.

Immers, ondertussen verandert de wereld, waardoor er mutaties nodig zijn om in de veranderende omstandigheden te overleven. Die veranderingen laten zich in vier structurele ontwikkelingen samenvatten:

1. De demografische transitie
2. De arbeidsmarkttransitie
3. Ontwikkelingen in financiële markten
4. Ontwikkelingen in de samenleving

Ad 1. De demografische transitie is ingrijpender dan veel mensen zich kunnen voorstellen. Onze bevolking kent steeds minder jongeren en steeds meer ouderen, die bovendien steeds ouder worden. Hierop wordt enigszins ingespeeld door de AOW-leeftijd geleidelijk te verhogen, maar er zijn (politieke) partijen die hopen op logische tijd en deze maatregel willen terugdraaien. Voor pensioenfondsen is dat onbetaalbaar zonder de pensioenrechten te verlagen. Zij staan er minder goed voor dan voorheen, dus hebben niet meer dezelfde kansen als vroeger. We leven in historische tijd.

Ad 2. De arbeidsmarkt verandert. Aanbieders van arbeid zijn soms werknemer en soms zelfstandige. Soms werken ze voltijds, soms in deeltijd en soms even niet. Of ze werken een tijdje in een buitenland. Vooral jongere mensen zien hun baan in mindere mate als een relatie voor het leven. Zij hebben meer een transactieperspectief: “Wat lever ik en wat krijg ik daarvoor?” Dat hoeft overigens niet per se geld te zijn, want opleidingen en ontwikkelmogelijkheden zijn ook erg belangrijk. Daarmee komt er toch weer een relatiecomponent in. Ook hier zijn er (politieke) partijen die hopen op logische tijd en proberen deze ontwikkeling terug te draaien, door herinvoering van het arbeidscontract voor onbepaalde tijd als norm. Voor pensioenfondsen zal dat onvoldoende grond bieden om de doorsneesystematiek te kunnen handhaven. De oude tijden van een leven lang werken bij dezelfde werkgever of in dezelfde bedrijfstak, keren hiermee immers in de meeste bedrijfstakken niet weerom. We leven in historische tijd.

Ad 3. De ontwikkelingen in de financiële markten lijken zich nog het meest volgens logische tijd te gedragen. Maar wie wat langer in de geschiedenis kijkt, ziet dat niet alle pendules weer naar het midden terugkeren. Wat dat midden is, hangt overigens ook af van naar welke periode men terugkeert. De terugkeer van rentevoeten naar een evenwichtswaarde, de zogeheten ‘regression to the mean’ is niet voor niets een ‘investment belief’, oftewel een

overtuiging en geen feit. Ook andere financiële prijzen en kengetallen konden weleens voor heel lange tijd anders blijven dan we gewend waren. Dit komt niet alleen door de werking van financiële markten, maar ook door allerlei ontwikkelingen die de productiviteit van arbeid en kapitaal beïnvloeden. Sommigen beargumenteren dat hier ook verdelingsvraagstukken een rol spelen (Mason, 2015). Daarmee krijgt een aanvankelijk vooral technisch fenomeen, een ethische lading. Hoe worden de groei- én de verdelingsvraagstukken in de economie aangepakt? Dat gebeurt met wisselend succes, zoals de geschiedenis laat zien. Vertrouwen tussen sociale partners komt en gaat. We leven in historische tijd.

Ad 4. Ten slotte zijn er vele onomkeerbare ontwikkelingen in de samenleving. Vaak wordt verwezen naar individualisering, die inderdaad waarneembaar is. Maar we zien ook een zich terugtrekkende overheid, die niet langer levert waar burgers op rekenden. De burger moet het zelf maar uitzoeken en is een klant geworden. Geen wonder dat die dan zijn rechten komt halen en met de voeten wil kunnen stemmen. Dat geeft spanningen en die zien we ook bij pensioenfondsen. Immers, deelnemers in een regeling mogen niet weg en zijn dus eigenlijk geen klant. Hoe meer pensioenfondsen hen toch als klant benaderen, hoe meer spanning er ontstaat met de verplichte deelname. Verzet tegen autoriteiten is dan een begrijpelijke reactie, zeker als die autoriteiten hun eerdere beloften niet zijn nagekomen. Individualisering van pensioenaanspraken kan de relatie inzichtelijker maken, maar niet verbeteren zolang het ‘exit-mechanisme’ niet door een ‘voice-mechanisme’ is vervangen (Hirschman, 1970). Ik doel hiermee niet op zeggenschap over het beleggingsbeleid, maar wel op een serieuze invulling van de vertegenwoordigende rollen die we in de pensioensector kennen. Voelen deelnemers zich nog vertegenwoordigd door de bonden? Kunnen zij stemmen voor het verantwoordingsorgaan? Dat wisselt per fonds en per sector. Levert de regeling hen op wat ze ervan hadden verwacht? Dat vergt moedige communicatie, vooral over wat er niet kan worden toegezegd. Zulke moedige communicatie is hard nodig. Het vertrouwen is afgenomen en er is een geloofwaardige en structurele verandering nodig. Het inzichtelijk maken van pensioenaanspraken door middel van individuele zogeheten ‘potjes’ kan bijdragen aan vertrouwen, maar is niet voldoende daarvoor. Er moet ook meer vertrouwen komen in degenen die de fiduciaire verantwoordelijkheid voor andermans pensioenvermogens dragen.

Kortom, er zijn vier grote trends die een evolutionaire druk uitoefenen op de pensioensector, met name op de pensioenfondsen. Om als soort te overleven, moeten er structurele aanpassingen plaatsvinden. Meer aandacht voor innovaties is dus geboden.

Nu zijn er al wel enkele innovaties te melden. Ik noem bijvoorbeeld de introductie van het algemeen pensioenfonds, een ruime tien jaar nadat de Europese richtlijn hiertoe verplichtte. Snel is dus anders, maar het APF is er nu en het biedt vele mogelijkheden voor solidariteitskringen om de uitvoering gezamenlijk te regelen. Helaas is de route naar het APF nog voor diverse soorten pensioencollectiviteiten afgesloten, waardoor de implementatie van deze innovatie dreigt te worden beperkt, zoals we dat eerder zagen gebeuren bij de PPI en het multi-OPF. Enig tempo in de verruiming van de wettelijk toegestane mogelijkheden om nieuwe vehikels te benutten, zou helpen om de 'struggle for survival' te overleven. Maar het initiatief voor innovaties ligt niet alleen bij de wetgever; ook de sector zelf moet tijdig in actie komen om 'fit for purpose' te blijven. De wetenschap kan wellicht helpen.

VI. Wat kan de wetenschap bijdragen?

Jammer genoeg wil het maar matig vloten met de uitwisseling tussen wetenschappers en pensioenpraktijkmensen. Daarmee wil ik niets afdoen aan het succes van Netspar, dat een heel belangrijke rol speelt in het samenbrengen van beide groepen en het genereren en verspreiden van kennis. Dit wordt ook internationaal erkend en wat mij betreft is dat terecht. Maar we zien dat de noodzakelijke veranderingen langzaam op gang komen - er is meer nodig. De vraag voor mij als praktijkhoogleraar is dan: hoe verhoudt de pensioenpraktijk zich tot de pensioenwetenschap? En is er eigenlijk wel zoiets als pensioenwetenschap?

Om met dat laatste te beginnen: pensioenen is wat mij betreft een multidisciplinair terrein. Inzichten uit diverse wetenschappelijke disciplines zijn van belang voor pensioenen. Vanuit die visie heb ik in Rotterdam het Certified Pensioenexecutive-programma opgezet, waarin niet alleen macro-economie en financiële economie een rol kregen, maar ook gedrags-economie en economische psychologie, rechten en institutionele economie. Meer relevante vakgebieden zijn zeker denkbaar. Ik juich het dan ook toe dat er recentelijk meer disciplines zijn opgenomen in het programma van Netspar, al duurde ook die mutatie enige tijd en leek die onder evolutionaire druk te zijn ontstaan. Het kenobject vraagt om meervoudige perspectieven.

Het multidisciplinaire karakter van pensioenen maakt het echter lastig om in wetenschappelijke tijdschriften te publiceren. Dat lijkt het minst problematisch voor onderzoek naar

vermogensbeheer, waar het doel van de vermogensopbouw immers niet altijd relevant is. Ook macro-economische pensioenmodellen worden geaccepteerd door de 'journals', maar zij reduceren pensioenen veelal tot intertemporele besparingen. Pensioenspecifieke vraagstukken bevinden zich vaak op het snijvlak van vakgebieden en dan wordt het lastiger.

Ik noem als eerste voorbeeld hiervan een artikel over het uitvragen van risicobereidheid onder pensioendeelnemers, dat door een tijdschrift over risico en onzekerheid werd afgewezen omdat het over pensioenen ging en dat was hen te financieel en gedragseconomisch.

Als tweede voorbeeld noem ik een artikel over diversiteit in pensioenfondsbesturen, dat werd afgewezen door een tijdschrift over pensioenen omdat niet was berekend hoeveel hoger of lager pensioenen werden door diversiteit in besturen, vervolgens werd afgewezen door een governance-tijdschrift omdat het over niet over bedrijven maar over pensioenfondsen ging en uiteindelijk door een tijdschrift over diversiteit werd geaccepteerd.

Deze voorbeelden mogen illustreren dat indien wetenschappers worden afgerekend op academische publicaties, zij bijkans gedwongen zijn om de maatschappelijk relevante onderzoeksvragen te amputeren tot probleemstellingen die leiden tot plaatsbare artikelen. Die plaatsbaarheid wordt bovendien bemoeilijkt doordat pensioenstelsels in diverse landen enorm verschillend zijn, terwijl veel wetenschappelijke tijdschriften de Amerikaanse situatie als uitgangspunt nemen, of naar een universele vraagstelling streven. Ook daardoor zijn wetenschappelijke artikelen lastig te gebruiken in de praktijk.

Waar dat wel mogelijk is, mede dankzij de valorisatie-inspanningen van Netpar, lijkt de sector er nogal eens moeite mee te hebben om wetenschappelijke inzichten toe te passen. Ik noem vier voorbeelden:

- In de financiële economie zijn de voordelen van levenscyclusbeleggen bekend. Toch beleggen veel pensioenfondsen nog uniform en koesteren zij de doorsneeopbouw. Het vanuit de SER ontwikkelde prototype van een nieuwe regeling met levenscyclusbeleggen, krijgt nog veel weerstand. Het lijkt er soms op dat het behoud van de verplichtstelling - als doel op zich - prevaleert boven de grosso modo betere verwachte resultaten van levenscyclusbeleggen.
- Meso-economisch onderzoek laat herhaaldelijk zien dat schaalvoordelen voor pensioenfondsen enorm zijn. Dit betreft zowel het vermogensbeheer als de pensioenadministratie, waaronder ook de IT-infrastructuur wordt begrepen. Niettemin houden veel fondsen vast aan hun eigenheid en zijn ze bereid hiervoor veel pensioenresultaat

in te leveren. Is dat werkelijk wat de deelnemers en werkgevers willen, als ze het kostenplaatje zouden zien?

- Uit de gedragseconomie en de economische psychologie weten we dat mensen beperkt in staat zijn om te gaan met keuzevrijheid. Ook de WRR heeft recentelijk een belangwekkende studie gepresenteerd waarin de beperkte redzaamheid van de burger centraal staat (WRR, 2017). Dit inzicht is niet alleen van belang in situaties waar de overheid terugtreedt, maar ook in de situatie waarin pensioenfondsen eindelijk eerlijk vertellen dat pensioenresultaten onzeker zijn. Natuurlijk is het goed om mensen daarbij handelingsperspectief aan te reiken, en hen te leren over persoonlijke financiële planning op basis van diverse kapitaalbronnen, waaronder de vijfde pijler van menselijk kapitaal, maar wetenschappers weten al lang dat dit niet toereikend zal zijn. Immers, tientallen procenten van de bevolking kunnen niet eens met procenten omgaan, zijn niet toegerust voor zelfstandig budgetbeheer en hebben grote moeite om beslissingen voor de lange termijn te overzien.

Zo lang de pensioensector, inclusief de sociale partners, hier onvoldoende gevolg aan geven, zouden ze realistisch kunnen communiceren over wat de tweede pijler vermag en ondertussen stevig doorwerken aan het toekomstbestendig maken van regelingen voor zover mogelijk. Die urgentie wordt in wisselende mate beleefd en beleden. Ik zie enkele initiatieven voor het vereenvoudigen van pensioencontracten. Ook het door de SER in 2016 ontwikkelde prototype van een nieuwe regeling is naar mijn mening uitlegbaarder dan de huidige zeer complexe CDC-regelingen, zonder dat noemenswaardig hoeft te worden ingeleverd op de pensioenresultaten. Uitlegbaarheid heeft hier zowel te maken met begripbaarheid als met acceptatie. Er zit dus ook een ethische kant aan het vereenvoudigen van pensioenregelingen: als mensen het beter begrijpen, is de kans groter dat ze het meer vertrouwen. Vereenvoudiging is daarmee een voorbeeld van een structurele en geloofwaardige verandering die kan leiden tot herstel van vertrouwen. Hier liggen dan ook kansen voor innovatie.

- Het laatste voorbeeld zal ik kort houden. Wetenschappelijk onderzoek naar diversiteit is niet altijd even gedegen waar het gaat om het aantonen van causaliteit, maar de correlaties met resultaten voor organisaties zijn tamelijk sterk. In de pensioensector is het belang van diversiteit bovendien gekoppeld aan de heterogeniteit van de stakeholders en de noodzaak van draagvlak voor de resultaten van de evenwichtige belangenafweging. Niettemin schiet het nog amper op met die diversiteit, een code pensioenfondsen met bijbehorende monitoringcommissie ten spijt.

Kortom, voor zover het voor wetenschappers mogelijk is om publiceerbaar onderzoek te doen naar voor pensioenen relevante kwesties, is het aan de pensioensector om met de resultaten daarvan aan de slag te gaan. Helaas neem ik ook vaak een andere houding waar: het selectief winkelen in wetenschappelijke inzichten, hoogleraren wegzetten als studeerkamergeleerden indien inzichten niet gelegen komen, en gewoon over gaan tot de orde van de dag als een spreekbeurt tijdens een van de (te) vele pensioencongressen is afgelopen. Gezien de grote evolutionaire druk op de sector, is dat een riskante houding. Overleven vraagt om innovaties.

De dialoog tussen wetenschappers en pensioenpraktijkmensen heeft ook enige tijd geleden onder de verschillende tijdsbegrippen die werden gehanteerd. Veel economen, onder andere die in de financiële sector, waren gewend aan het werken in logische tijd. Hun modellen waren in essentie tijdloos en de tijd was slechts een kwantitatieve grootheid. Omgekeerd meenden velen in de pensioensector dat zij vanuit een dermate specifieke historie kwamen, dat inzichten uit andere sectoren niet toepasbaar waren op pensioenen. Wie geen begrip had voor het ontstaan van de huidige situatie, mocht eigenlijk niet meepraten. Daarmee neigden zij zwaar naar het historische tijdsbegrip, waarin tijd en context samenvallen en de tijd zelf onomkeerbaar is. Historische tijd is echter geen excuus om nieuwe inzichten te negeren. Ondertussen leerden economen om relevante contextvariabelen mee te nemen in hun denken over pensioenen. In dat opzicht hebben de werelden van wetenschap en praktijk elkaar dus wel genaderd. Wat overblijft aan verschillen, is meestal te herleiden tot belangenposities. Ook die kunnen overigens bijdragen aan de trage aanpassing aan nieuwe situaties.

Netspar biedt een platform voor een vruchtbare interactie tussen wetenschap en praktijk. Maar fundamenteel onderzoek heeft vaak een langere looptijd dan de financieringen die Netspar binnen kan halen. Het is dus zaak dat het Netspar-onderzoek niet ertoe leidt dat we de vorige oorlog gaan winnen, maar dat het werkelijk bijdraagt aan het omgaan met de grote trends en vraagstukken zoals ik die eerder schetste, ook als de financierende partners de relevantie daarvan nog onvoldoende onderkennen. Dat is razend moeilijk en in alle eerlijkheid geen probleem waarin de pensioensector exclusief is (Mazzucato, 2014). Ook andere onderzoeksfinanciering dwingt vaker dan wenselijk tot beperkte en concrete vraagstellingen, bij voorkeur reeds voorzien van oplossingsrichtingen. Echte innovatie vergt de erkenning vanuit de financiers dat er structurele veranderingen nodig zijn, die zich niet tevoren laten overzien. In dat opzicht ben ik hoopvol over het big data-thema, dat Netspar toch heeft kunnen oppakken.

Dit thema is zonder meer fundamenteel, langlopend en multidisciplinair. In het licht van de eerdergenoemde maatschappelijke trends, is ook hier een ethische component geboden. De risico's van big data zijn immers al gebleken (O'Neill, 2016; Stolze, 2017; Kivits, 2017).

Als het gaat om benodigde innovaties, hebben we het in de pensioensector zeker niet alleen over de regelingen, maar ook over het uitvoeringslandschap. Zoals gezegd duurde de implementatie van de eerste IORP-richtlijn een jaar of tien, maar inmiddels komen het Pan European Pension Plan en het Pan European Occupational Pension Plan er aan. Als de Nederlandse pensioensector wil overleven in deze Europese ontwikkeling, is mee-evolueren slimmer dan het spreekwoordelijke laatste Gallische dorpje uithangen. Welke kansen biedt Europa, bijvoorbeeld voor onze hooggekwalificeerde pensioenwerkgelegenheid, en hoe gaan we die benutten? Die kansen nemen toe als Nederlandse uitvoeringsbedrijven in staat worden gesteld dergelijke nieuwe regelingen uit te voeren. Dit vraagt om een evolutionair perspectief van hun aandeelhouders, die zoals eerder gezegd, zelf ook onder evolutionaire druk staan.

Een ander innovatieterrein is de interactie tussen technologie en geldzaken. We kennen al 'fintech' en 'regtech', maar hoe staat het met 'pensiontech'? De eerste Pension Tech Summit⁴ heeft recentelijk plaatsgevonden en ik ben benieuwd wanneer de fondsbesturen de implicaties van de nieuwe mogelijkheden voor hun toekomstbestendigheid zelf verder gaan onderzoeken. Het zou weleens kunnen dat dan ook IT-deskundigen in de pensioenfondsbesturen gaan worden benoemd, zoals dit nu al in raden van commissarissen gebeurt. De VU-studenten business analytics en data science zijn er straks klaar voor.

Al met al zijn er diverse onderwerpen en terreinen waar de pensioenpraktijk kan profiteren van wetenschappelijke inzichten.

VII. Financiële sector

Voor die pensioenfondsen die zich als het laatste Gallische dorpje gedragen, is de financiële sector de rest van Frankrijk. Daar gelden immers de wetten van de markt, in het bijzonder de kapitaalmarkten waar de pensioenvermogens worden beheerd. Er worden bonussen betaald en de fiduciaire verantwoordelijkheid wordt onvoldoende beleefd. Geheel conform de logische

⁴ Organisatoren Holland FinTech, Koninklijk Actuarieel Genootschap en KPMG, 2 juni 2017.

tijd, wordt weer pre-crisis geleefd en gehandeld. Maar is dat ook zo? Ik sta niet in voor de City (Luyendijk, 2015) maar in Nederland hebben behoorlijk wat grote banken en verzekeraars traumatische ervaringen meegemaakt. Voor hen wordt het nooit meer zoals het was. Zij leven in historische tijd.

Een stevige crisis leidt tot veranderbereidheid, maar het is de veranderbekwaamheid die in evolutionair opzicht het verschil maakt. Met andere woorden, innovatiekracht en uitvoeringssnelheid bepalen niet alleen welke exemplaren gaan overleven, maar ook of de soort het gaat redden. Die innovatiekracht is hard nodig, nu digitale ontwikkelingen een groot deel van het bankbedrijf en het verzekeringsbedrijf overbodig gaan maken. Transacties worden in toenemende mate geautomatiseerd en marges verdwijnen. Waarin kan men zich dan nog onderscheiden? Dat brengt ons weer terug bij de relaties, de menselijke dimensie. Daar komt het aan op maatwerk, op vertrouwen en daarmee op ethiek. Partijen die dat in de genen hebben zitten, staan er evolutionair sterker voor. De klanten weten hen te vinden.

De financial sector governance, oftewel de manier waarop de financiële sector is ingericht, zal in toenemende mate worden bepaald door dergelijke factoren. Daarmee bedoel ik dat technologie minstens zo belangrijk wordt als geld. Natuurlijk moeten partijen solvabel zijn, maar zij moeten ook snel, efficiënt en betrouwbaar werken. De technologie bepaalt de productieketens en het landschap van aanbieders. Door schaalvoordelen zullen er enkele grotere spelers overblijven, die elkaar qua uitvoeringskosten minder kunnen ontlopen, zodat zij in toenemende mate gaan concurreren op andere proposities, waaronder hun ethiek.

Een groot deel van de beleggerswereld leeft echter in logische tijd, waardoor deze tendens naar ethisch verantwoord ondernemen door investeerders nog onvoldoende wordt onderkend. Gelukkig zijn er ook institutionele beleggers die wel leren in historische tijd en nu onomkeerbaar anders beleggen dan hun voorgangers. Daarbij worden zij geholpen door de ontwikkelingen op het terrein van integrated reporting, waarbij bedrijven niet alleen hun financiële resultaten presenteren, maar ook de resultaten op de gebieden van duurzaamheid, inclusiviteit en maatschappelijk verantwoord ondernemen. Accountants controleren ook dergelijke integrale rapportages en geven hiermee een nieuwe invulling aan hun rol van vertrouwenspersoon van het maatschappelijk verkeer. Hiermee worden stappen gezet op weg naar herstel van vertrouwen, waarbij de samenhang tussen zeggen en doen wordt hersteld. Eerlijk duurt het langst.

VIII. Wat ga ik doen?

Vanuit de VU hoop ik op diverse manieren bij te dragen aan de bovenstaande ontwikkelingen. De afgelopen maanden heb ik twee jaargangen studenten van het Duisenberg Honors Program mogen inleiden in Financial Sector Regulation. In dit vak hebben we voor diverse financiële sectoren onderzocht wat er mis ging voor de financiële crisis en welke nieuwe financiële regelgeving hierin verbetering moest aanbrengen. Een van de conclusies was dat structuurverandering niet altijd tot gedragsverandering leidt. Daarmee is een basis gelegd voor het thema Financial Sector Governance, dat ik zojuist al noemde. Binnen de VU School of Governance, die momenteel wordt opgericht, hoop ik dit thema nader uit te werken. Daarbij gaat het niet alleen om banken, maar ook om schade- en levensverzekeraars en om pensioenfondsen. De rol van externe en interne toezichthouders zal daarbij niet ontbreken. Ik zie uit naar de interactie met zowel masterstudenten als executives, tijdens programma's van de VU School of Governance, het Zijlstra Center en de vakgroep Finance.

Deze en andere zaken zijn deels nog in ontwikkeling en ook daarvoor geldt: alles heeft zijn tijd. Het is u nu duidelijk dat ook Qohelet in historische tijd leefde. Die tijd gaat ondertussen door. Voor alles is een tijd, ook voor een receptie. Daarom ga ik afronden.

IX. Afronding

Meneer de rector magnificus, geachte overige leden van het College van Bestuur van de Vrije Universiteit Amsterdam,

Ik dank u voor het in mij gestelde vertrouwen en de warme ontvangst in de universitaire gemeenschap. Vrij van kerk en staat mogen wij hier werken en dat is een immens groot goed.

Meneer de decaan van de Faculteit der Economische en Bedrijfswetenschappen,

Wij kenden elkaar al uit het Rotterdamse, waar handel en ondernemingszin belangrijk werden gevonden. Hier in het Amsterdamse staat de bijdrage aan de samenleving centraal. Zo ervaren wij in onze loopbanen: alles heeft zijn tijd. Ook uw vertrouwen hoop ik waar te maken.

Waarde collega's,

Het is voor jullie soms een beetje vreemd dat ik zowel in de vakgroep Finance als bij het Zijlstra Center for public control, governance en leadership werk. Voor mij is het echter heel inspirerend om de wereld vanuit verschillende perspectieven te bezien en daar met een rijke diversiteit aan collega's over na te denken. Ik dank u voor de geboden gelegenheid tot wederzijdse verrijking en hoop dat we die kunnen omzetten in mooie resultaten van onderzoek en onderwijs.

Beste studenten,

Het was een beetje wennen, zo'n vak Financial Sector Regulation waarin je geen sommen mocht maken. Jullie hebben ermee geworsteld en jezelf overwonnen. Ik hoop ook jullie opvolgers de gelegenheid te bieden zichzelf te overwinnen, in de diverse andere vakken die ik mag gaan geven.

Dames en heren,

Veel dank voor uw belangstelling voor mijn verhaal. Nu u bekend bent met het begrip historische tijd, weet u dat mijn verhaal van vandaag niet mijn verhaal van morgen is. Dat zal voor uw verhaal ook gelden. Graag blijf ik met u in dialoog, in een wereld die onzeker is en rijk aan ontwikkelingen, waarin alles zijn tijd heeft.

Lieve Arrie,

Tijdens mijn eerste oratie heb ik je uitvoerig toegesproken. Dat moment komt niet weer en ditmaal houd ik het kort. Ik ben zielsdankbaar dat we deze dag samen mogen beleven en dank je voor jouw indirecte bijdragen daaraan.

Ik heb gezegd.

Literatuur

- Drijvers, P. en P. Hawinkels (1978) *Job/Prediker*, Baarn: Anbo-Herdruk.
- Frijns, J.M.G., J.A. Nijssen en L.J.R. Scholtens (2010) *Pensioen: "Onzekere zekerheid"*, Commissie beleggingsbeleid en risicobeheer.
- Goudswaard, K.P., R.M.W.J. Beetsma, Th.E. Nijman en P. Schnabel (2010) *Een sterke tweede pijler; Naar een toekomstbestendig stelsel van aanvullende pensioenen*, Commissie Toekomstbestendigheid Aanvullende Pensioenregelingen.
- Hirschman, A. (1970) *Exit, Voice, and Loyalty; Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*, Cambridge MA: Harvard University Press.
- Kivits, N. (2017) 'Technologie is geen rocket science'; interview met Marleen Stikker, *FD Weekend*, 13 mei 2017, pp. 10-11.
- Luyendijk, J. (2015) *Dit kan niet waar zijn; Onder bankiers*, Amsterdam/Antwerpen: Atlas Contact.
- Mason, P. (2015) *Postcapitalism; A Guide to Our Future*, Allen Lane | Penguin Books.
- Mazzucato, M. (2014) *The Entrepreneurial State; Debunking Public vs. Private Myths*, London: Anthem Press.
- O'Neill, C. (2016) *Weapons of Math Destruction; How Big Data Increases Inequality and Threatens Democracy*, Allen Lane | Penguin Books.
- SER (2015) *Toekomst Pensioenstelsel*, advies 15/01, februari 2015, Den Haag: Sociaal-Economische Raad.
- SER (2016) *Persoonlijk pensioenvermogen met collectieve risicodeling*, verkenning, mei 2016, Den Haag: Sociaal-Economische Raad.
- Stolze, J. (2017) Techniek is niet neutraal: houd het stuur in handen, *FD Weekend*, 13 mei 2017, p.4.
- Van Deursen, A.Th. (2005) *Een hoeksteen in het verzuild bestel; De Vrije Universiteit 1880-2005*, Amsterdam: uitgeverij Bert Bakker.
- Van der Lecq, S.G. (1998) *Money, Coordination and Prices*, academisch proefschrift Rijksuniversiteit Groningen, Ridderkerk: Labyrint Publications.
- Van der Lecq, S.G. (2009) *Pensioenmarkten in spannende tijden*, oratie uitgesproken op 17 april 2009, Erasmus Universiteit Rotterdam.
- WRR (2017) *Weten is nog geen doen; een realistisch perspectief op redzaamheid*, Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.